

واژه نامه موسیقی ایران زمین

جلد اول

از

محمدی ستاگر

سرشناسه: ستایشگر، مهدی، ۱۳۲۷-
 عنوان و نام پدیدآور: واژه‌نامه موسیقی ایران زمین / مهدی ستایشگر
 مشخصات نشر: تهران: اطلاعات، ۱۳۷۴-۱۳۸۸
 مشخصات ظاهری: ج۳: مصور
 شابک: (دوره) 978-964-423-304-3 (ج.۱) 978-964-423-305-0
 (ج.۲) 978-964-423-603-7 (ج.۳) 978-964-423-377-7
 وضعیت فهرست‌نویسی: برون‌سیاری
 یادداشت: ص.ع. به انگلیسی: Setayeshgar, Mehdi, Lexique de la musique Iranienne
 یادداشت: ج. ۱. چاپ سوم (فیبا)
 مندرجات: ج. ۱- آ. ز. - ج. ۲. س. ی. - ج. ۳. نام‌نامه موسیقی ایران زمین
 عنوان دیگر: واژه‌نامه موسیقی ایران زمین
 موضوع: موسیقی ایرانی - واژه‌نامه‌ها
 موضوع: موسیقی ایرانی - اصطلاح‌ها و تعبیرها
 شناسه افزوده: مؤسسه اطلاعات
 رده‌بندی کنگره: ۱۳۷۴ ۲۳ س ۹ الف / ۱۰۱ ML
 رده‌بندی دیویی: ۷۸۹/۰۳
 شماره کتابشناسی ملی: ۴۷۶۸ - ۷۵ م

انتشارات اطلاعات

تهران: خیابان میرداماد، خیابان نقت جنوبی، روزنامه اطلاعات، شماره پستی ۱۵۴۹۹۵۳۱۱۱
 تلفن: ۲۹۹۹۳۴۵۵۶
 فروشگاه مرکزی: بزرگراه حقانی، روبروی ایستگاه مترو، ساختمان روزنامه اطلاعات، تلفن: ۲۹۹۹۳۴۸۶
 فروشگاه شماره (۱): خیابان انقلاب اسلامی، روبروی دانشگاه تهران، تلفن: ۶۶۴۶۰۷۳۴

واژه‌نامه موسیقی ایران زمین (جلد اول: آ-ز)

نوشته مهدی ستایشگر

حروف نگاری، چاپ و صحافی: مؤسسه اطلاعات

چاپ اول: ۱۳۷۴ چاپ سوم: ۱۳۹۱ شمارگان: ۲۱۰۰ نسخه

قیمت: ۱۰۰۰۰ تومان

شابک: ۳-۳۰۴-۴۲۳-۹۶۴-۹۷۸ (دوره) ISBN: 978-964-423-304-3 (Sel.3)

شابک: ۰-۳۰۵-۴۲۳-۹۶۴-۹۷۸ (ج.۱) ISBN: 978-964-423-305-0 (Vol.1)

Printed in Iran همه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

مقدمه

در انگیزه نگارش مجموعه حاضر، به دو نکته می توان اشاره نمود، نخست تهیه منبعی برای استفاده هنرپژوهان و دانشجویان رشته موسیقی، و علاقه مندان مطالعه در متون موسیقی و غیر موسیقی، از نظم و نثر در ادوار مختلف، و دیگر علاقه به حفظ و حراست از اصطلاحات و واژه هایی که همچون میراثی درخور برجای مانده، هرچند قسمتی از آن به فراموشی گراییده و بسیاری نیز امروز مستعمل نیستند.

با تمام احتیاجی که سال هاست به وجود چنین مجموعه ای احساس می شد، جسارت انجام این مهم توسط بنده کم مایه ای از کهنین شاگردان استادان مهین، که خود را نعمت پرور هنرآفرینان و حافظان واقعی هنر این ملک می داند، جای شگفتی است، لیکن انگیزه خدمت در هر موقعیتی می تواند زمینه ساز انجام کار باشد.

امیدوارم، آنان که نقد سازنده را وسیله پیشرفت، و نوعی خدمت محسوب می دارند، در رفع کاستی ها جهت چاپ های دیگر، ارشاد و آگاهم فرمایند.

قبل از بیان روش کار، عنایت به مقدمه ای ضروری می نماید.

برگیزه نویسی (فیش برداری) از مآخذ را از تابستان سال ۱۳۶۷ شمسی با

بازنگری فرهنگ‌ها آغاز نمودم، در حالی که درین مقطع، مجموعه‌ای از اصطلاحات و کلمات موسیقایی را که طی چندین سال در سیر مطالعاتم و به طور پراکنده، در گوشه و کنار یادداشت کرده بودم، در اختیار داشتم.

بعدها، با استفاده از تجربیات و ارشادهای دو تن از ارباب متخصص، بنیاد کار با تأخیری ناگزیر دگرگون گردید. شادروان حسینعلی ملاح، پرتوافکنی از مجموعه راهنمایی‌ها، به راه این سفینه نوپای، تا ساحل اتمام کار برافروخت.

روحش شاد و مشمول رحمت الهی باد، که با شدت گرفتاری‌های ناشی از کسالت، و اشتغال به امر نقل و انتقال به مکان و منزل جدید، به محض آگاهی از نیات و اقدامات بنده، در امر تهیه مجموعه حاضر، به جهت بازدید از مآخذ، و واژه‌های گردآوری شده تا آن روز و روش کار، در بنده منزل اظهار تمایل نمود، و سرانجام در صبح یکی از روزهای تابستان سال ۱۳۷۰ شمسی، در حالی که کتابی به زبان روسی در مبحث سازشناسی (از مآخذ خود آن مرحوم در سازشناسی که بر روی آن عبارت ATAAC به چشم می‌خورد) در دست داشت، به بنده منزل، قدم رنجه فرمود.

و دیگر، برخورداری از توجهات هم‌زبان و هم‌مکتب هنگامه نوجوانی و بحث، سید بزرگوار، دکتر حمید طیبیان، مترجم کتاب ارزشمند لاروس عربی به فارسی بود، که در مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات فرهنگی وزارت علوم و آموزش عالی، احاطه علمی‌اش، نگارنده را در مضایق کار واژه، اکسیرهایی به شمار آمد. با تشکر بسیار، توفیقش را در کارهای علمی از خداوند خواهانم.

پس از وقفه‌ای ناگزیر، طرح نویی را که پس از پیشنهادهای اهل فن و کسب تجربیات، در خلال کار پی‌افکنده شده بود، مجدداً آغاز نمودیم.

روش کار بدین صورت پی‌گرفته شد که ابتدا هر واژه یا اصطلاح منتخب، آوانگاری شده سپس، صورت‌های دیگر کاربردی همان واژه یا اصطلاح مشخص گشته، آن‌گاه پس از بررسی مفاهیم مترادف برگرفته از مآخذ متفاوت، سنجیده‌ترین مفهوم، با شواهد لازم منظوم و منثور و با ذکر سند ارائه گردیده است.

در این جا باید معترف بود که پژوهشگران ارجمند این ملک، این ذخایر پرقیمت

الهی از شادروانان در گذشته‌ای چون مهدی برکشلی، حسینعلی ملاح، و... تا مرزبانان در محیط حیات نشسته‌ای چون تقی بیفش و محمدتقی مسعودیه، و... با گام‌های استواری که در قله‌های تحقیق برداشته‌اند، روش‌شناسی تحقیقی در رشته‌های مختلف موسیقی ایران را نمایانده و بالنسبه هموار نموده‌اند.

باید اذعان دارم در تعبیر و تفسیر اصطلاحات، از کسب آراء و فتاوی اهل فن، و مشورت با صاحب‌نظران، بهره برده‌ام، و در این راستا، بر ذمه خود می‌دانم، از استادان علی تجویدی که چند جلسه‌ای تحمل و تقبل زحمت فرمودند، همچنین دکتر ابراهیم باستانی پاریزی که پیوسته، این «تیمه هم‌شهری» را به تمام نواخته‌اند، شاکر و سپاسگزار باشم.

ارائه مآخذی که مستلزم تکرار بوده‌اند، با روش نشانه‌گذاری (کُبدندی)، چنان‌که در جدول نشانه‌های اختصاری مشاهده می‌شود، صورت گرفته و سوای جدول مذکور، مشخصات کامل منابع، در انتهای کتاب فهرست شده است.

در مراحل برگیزه‌نویسی، ابتدا مآخذ پر حجم مورد بازبینی قرار گرفت، از جمله لغت‌نامه دهخدا (دوره پنجاه جلدی) و مجموعه دوره‌های مجله یغما و دایرةالمعارف بزرگ اسلامی و بعضی از فرهنگهای موسیقی.

دیگر از هنرجوی علاقمندم پریسا تشکری، متشکرم که در مراحل مختلف گردآوری واژه‌ها، و بازبینی بعضی از منابع، صمیمانه یاریمان نمود.

انتخاب عنوان‌ها، در محدوده بخش‌هایی متنوع، اما در حیطه موسیقی، شامل موسیقی ادواری، در سه دوره قدیم (کهن)، اسلامی و معاصر، صورت پذیرفته و مباحثی چون علم‌الالخان، مقام‌شناسی، ردیف‌شناسی، سازشناسی، اجرای موسیقی (اصطلاحات و واژه‌های مبحث خوانندگی و نوازندگی و نشانه‌های اجرایی)، سازندگی (ساختن آهنگ و افزارهای موسیقی)، در متون مختلف موسیقایی، ادبی (نظم و نثر)، کلامی، عرفانی، تاریخی، مذهبی، بازبینی و بررسی گردیده، در حالی که استخراج مصطلحات و واژه‌های غیر ایرانی مرتبط به موسیقی ایران، و واژه‌های غربی بین‌المللی رایج در موسیقی امروز ایران نیز، در دستور کار قرار داشته است. (در

مورد واژه‌های غربی بین‌المللی، تنها به ذکر معانی، و معادل‌های مرسوم و فارسی آن، اکتفا شده است).

در تشریح واژه‌های ردیف موسیقی ایران، و برای نشان دادن روند حرکت‌های آغاز کننده در خط اصلی آهنگ (ملودی)، وجود انگاره‌هایی مختصر، امری ضروری می‌نمود.

انگاره‌های مذکور، در مجموع، به روش ایجاز و برپایه ردیف تطبیقی یا مقابله ردیف‌های معتبر، موجودیت یافته‌اند.

نت‌نویسی انگاره‌ها، بر مبنای شاهدهای زیر، تحقق یافته است:

شور «سل»، بیات ترک «سی بعل»، دشتی و بیات کُرد «ر»، سه‌گاه و همایون «لاکرن»، چهارگاه، ماهور، راست پنجگاه، نوا، ابوعطا، افشاری و اصفهان «دو».

عین بعضی از انگاره‌ها که با ذکر سند، از مآخذ دیگر نقل شده‌اند، تنها بر مبنای شاهدهای ذکر شده، تغییر یافته‌اند.

در این مرحله نیز، از دوست و هنرجوی بسیار عزیزم کیوان فرزین، سپاسی پدران دارم که با وجود اشتغال به تحصیل در سال‌های دانشگاه، در همه مراحل، به‌ویژه در انجام نت‌نویسی کتاب، حضوری فعال داشته است.

در انتخاب واژه‌هایی با يك تلفظ و دو املاء، عنوان مشهورتر را برگزیدیم. در موارد بسیار نادری، بعضی از مدخل‌ها، با دو املاء عنوان شده‌اند، مانند تَنبور و طَنبور، که گرچه شرح مبسوط، بر اصطلاح یا واژه فارسی، ارجاع گردیده، لیکن ذکر هر دو املاء به این علت است که هر يك از وجوه را در متون و شواهد شعری، کاربردهایی بوده و نگارنده به جهت اثبات صحت استعمال آن واژه یا اصطلاح، ناگزیر از آوردن عین آن املاء در هر يك از شواهد بوده است.

بعضی از عنوان‌ها، به نظر عَلم می‌رسند، مانند اسامی بعضی از کتب و رسایل، که از باب اشتهاار بسیار، در این جا به طور موجز و در نام‌نامه به گونه مشروح ذکر شده‌اند.

نشانه‌های اختصاری

نشانه	مفهوم
(... =)	واژه به این شکل نیز شناخته می‌شود.
()	توضیح نگارنده، و یا مفهوم و نقشی دیگر از کلمه یا مطلب قبل از پرانتز.
« »	نقل عین گفته دیگری.
(/)	مأخذ.
←	رجوع کنید به... (این علامت، به طور معمول، در میان جمله و متن، در داخل پرانتز، و در انتهای متن بدون پرانتز ملاحظه می‌گردد. مگر بنا به اقتضای نادری که در ابتدا و میان جمله، بدون پرانتز قید شده است).
آلما.	آلمانی.
انگل.	انگلیسی.
ایتا.	ایتالیایی.
ج.	جمع...
ش.	شمسی.
فر.	فرانسوی.
ق.	قمری.
م.	میلادی.
مق.	مقابل...
ه.	هجری.
C	علامت اختصاری کُما (← کما) در انتقال نغمات ابجدی به نت نویسی امروز، در کتاب شرح موسیقی ایران (/ ۲۵ تا ۴۵).

آوانگاری^۱

آوانگاری کتاب، به روش تلفظ واژه، و نه به طریقهٔ املاء، انجام گرفته است.

1. Transcription

در آوانگاری کلمات مرکب، سعی در تفکیک دو جزء آن، به وسیله خط کوتاه مقطع شده است.

هائ غیر ملفوظ در انتهای کلمه، به صورت a(e) ملاحظه می شود.
 یاء نسبت را با «-i» و بعد از خط تیره کوتاه، جدا نموده ایم. مانند امیری (amir-i) یا شوشتری (šuštar-i).
 حرکت ی (ye)، در حالت اضافه، بعد از کلمات اول و قبل از کلمات دوم آمده است. مانند مثنوی شور (masnaviye šur) یا (masnavi-ye-šur).

حروف آوانگاری

حرف	آوانویسی	مانند
همزه ء ع		ذی الاربع zel'arba'
آ	ā	آراستن āraštan
آ (فتحه یا زیر)	a	ارصد arsad
ا (کسره یا زیر)	e	انتقال enteqāl
أ (ضمه یا پیش)	o	اصول osul
او	u	سوت sut
ای	i	صفیر safir
ب	b	بسیط basit
پ	p	پروانه parvāne
ت - ط	t	تنبک tonbak
		طبل tabl
		ثلاثه salāse
ث، س، ص	s	سنتور santur
		صدا sedā
ج	j	جرس jaras

calap	چلپ	c	چ
hodi	حدی	h	ح - ه
hādi	هادی		
xarak	خرك	x	خ
daf	دف	d	د
zolssols	ذوالثلث		
zir	زیر	z	ذ - ز - ض - ظ
zarb	ضرب		
raz-o - niyāz	راز و نیاز	r	ر
baž	باژ	ž	ژ
flut	فلوت	f	ف
qavi	قوی	q	ق - غ
qis	غیث		
kucak	كوجك	k	ك
gabri	گیری	g	گ
lezgi	لزگی	l	ل
masnavi	مثنوی	m	م
ney	نی	n	ن
vesāli	وصالی	v	و
yātuxān	یاتوغان	y	ی
meyl	میل	ey	یاء ماقبل مفتوح
mowzun	موزون	ow	واو ماقبل مفتوح

فهرست نشانه‌ها

(کدها)ی اختصاری مأخذ، که در متن کتاب ملاحظه می‌شود.

آداب	کمال ادب الغناء.	بهبخت	بهبخت الروح.
آند	فرهنگ آندراج.	بیست ترانه	بیست ترانه محلی فارس.
آواشناسی	آواز شناسی.	پایور	ردیف چپ کوك برای سنتور
اتنو	مبانی اتنو موزیکولوژی.	از فرامرز پایور	
اتنوموزیک	اتنوموزیکولوژی.	پژوهش	پژوهشی کوتاه درباره استادان
ادوار	الادوار	و الحان موسیقی ایران.	
اص	اصطلاحات رایج جهانی	پیوند	پیوند موسیقی و شعر.
	(ایتالیایی).	تا	تاریخ.
اغا	الآغانی.	تا. اجتماعی	تاریخ اجتماعی ایران.
اقرب	اقرب الموارد.	تا. او	تاریخ ادبیات ایران
المعجم	المعجم فی معاییر الاشعار	(همایی).	
	العجم.	تا. بیهقی	تاریخ بیهقی.
انجمن آرا	انجمن آرای ناصری.	تا. جا	تاریخ جامع موسیقی.
اندیشه	اندیشه‌های علمی فارابی.	تا. جهانگشا	تاریخ جهانگشای جوینی.
بحور	بحورالاحان.	تا. صفا	تاریخ ادبیات دکتر ذبیح‌الله صفا.
بدایع	بدایع الوقایع.	تا. ضبط	تاریخ تحول ضبط در ایران.
برهان	برهان قاطع.		
برومند	ردیف برومند.	تا. عضدی	تاریخ عضدی.
بزرگ اسلامی	دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.	تا. مستوفی	تاریخ اجتماعی و اداری قاجاریه (مستوفی).
بنایی	رساله بنایی.	تا. فارمر	تاریخ موسیقی عربی
بهار	بهار و ادب پارسی.		

ریشم	ریشم های ورزشی.	(فارمر).	
زمینه	زمینه شناخت موسیقی.	تاریخ موسیقی (شمس العلماء	تا. قریب
سازشناسی	سازشناسی (منصوری).	قریب).	
سبک	سبک شناسی بهار.	تئوری موسیقی (پورتراپ).	تئو
سرگذشت	سرگذشت موسیقی ایران.	تئوری بنیادی موسیقی.	تئوری
شرح	شرح ادوار.	ردیف موسیقی ایران	تجویدی
شر.مش	شرح جامع مثنوی.	(تجویدی).	
شعر	شعر و موسیقی (فروغ).	تحفه سامی.	تحفه
شعر. مو	شعر و موسیقی (عباس	تذکره میخانه.	تذ
اقبال...).	اقبال...).	تذکره نصرآبادی.	تذکره
شیوه	شیوه نی نوازی.	فرهنگ تفسیری موسیقی.	تف
شیوه.دف	شیوه دف نوازی.	جامع الالحان.	جامع
صبا	ردیف صبا (سنتور. ویولن).	رساله جامی.	جامی
صدا	صداشناسی (شهمیری).	جوامع علم موسیقی.	جوامع
صراح	صراح اللغه.	چشم انداز موسیقی ایران.	چشم انداز
صلحی	ردیف صلحی (منتظم الحکماء).	حافظ و موسیقی	حافظ
علم الآلات	علم الآلات الموسیقیه.	حدیقه الشعرا.	حدیقه
عاشیق	عاشیق لر.	دره التاج.	دره
(عاشیق لر).	(عاشیق لر).	دواوین شعرا: به نام شاعر و در مواردی	
غیاث	غیاث اللغات.	بنا به اشتهاار، نام دیوان	
فر	فرهنگ.	(اگر نام دیگری داشته	
فر. اطرای	فرهنگ اطرای	باشد) در انتهای کتاب	
فر. نفیسی	فرهنگ نفیسی (ناظم).	مذکور است.	
فر. مترادفات	فرهنگ مترادفات.	لغت نامه دهخدا.	ده
فر. معارف	فرهنگ معارف اسلامی.	الذریعه الی تصانیف شیعه.	ذریعه

فرهنگ مع	فرهنگ لغات و تعبیرات متنوی.
معجم المؤلفین	فنون
معماری و موسیقی.	فنون بلاغت (همایی).
مفاتیح العلوم.	فهرست
ردیف انتقالی مفخم پایان.	نمونه‌ای از فهرست آثار دانشمندان ایرانی و اسلامی
مقاصد الالحان.	در غناء و موسیقی.
مقدمه این خلدون.	کتاب
منتهی الارب	کتاب شناسی موسیقی.
منتهی الارب فی اللغة العرب.	ردیف آوازی محمود کریمی.
منوچهری و موسیقی.	ردیف نواری (ضبط رادیو)
موسیقی.	کسایی
موسیقی بلوچستان.	حسن کسایی.
موسیقی بوشهر.	کشاف
موسیقی تربت جام.	کشاف اصطلاحات الفنون.
موسیقی دوره ساسانی.	کشف الظنون.
موسی معروفی ردیف هفت دستگاه موسیقی (موسی خان) ایران.	کورت ساکس تاریخ سازشناسی.
موسیقی شعر (کدکنی).	کورت ساکس.
موسیقی فارابی.	گامهای گمشده.
موسیقی مذهبی ایران (مسعودیه).	گام
فرهنگ ناظم الاطبا (نفیسی).	فرهنگ لاروس عربی به فارسی.
ناظمی و سنتور.	لاروس
فرهنگ نظام.	فارس
نظری به موسیقی.	مثنوی در موسیقی ایران.
	مجمع
	مجمع الادوار.
	مج. موز
	مجله موزیک ایران.
	مج. موس
	مجله موسیقی.
	مداومت
	مداومت در اصول موسیقی ایران.
	مدرن
	موسیقی مدرن.
	مروج
	مروج الذهب.

ایران.		نفایس الفنون.	نفایس
هماهنگی موسیقی.	هماهنگی	وزن شعر فارسی.	وزن
هنر روزگار اسلامی.	هنر	وفیات الاعیان.	وفیات
هنر موسیقی (ترجمه منصورى).	هنر. مو	ویژگی سنتور در موسیقی سنتی ایران.	ویژگی
دوره ۳۱ جلدی ماهنامه یغما.	یغما	هارمونی تحلیلی.	هارمونی
		هفت دستگاه موسیقی	هفت

و در آخر سخن؛ در به سامان رسانیدن کار این مجموعه فنی و کاربری، از همکاران هنردوست واحد انتشارات مؤسسه اطلاعات که هر يك به گونه ای بار زحمت برگردۀ همت استوار نهاده و قید منت برگردن اینجانب قرار داده اند، خاصه در مراحل حروفچینی، مقابله و تصحیح، و صفحه آرایی که بر تعهد آقایان محمدحسین دزواره بی، محمود عباسی و حسن نجفی انجام پذیرفته، تشکر می نمایم، بختشان منصور و اجرشان در پیشگاه الهی مأجور باد.

مهدی ستایشگر

۷۳/۱۱/۱۰

انسترات املالامات

